

Türk Bilim Tarih Yazımı'nda 'Zihniyet', 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği

Cemil AYDIN**

MÜSLÜMAN TOPLUMLARIN modern kimliklerinin ve tarihsel hafızalarının oluşumunda İslâm ve modern bilim ilişkisi meselesi oldukça ehemmiyetli bir konumdur. İslâm bilim tarihi, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren İslâm dünyasındaki reformist ve modernist düşünce akımları için büyük bir önem kazanmıştır. Mukayeseli bir gözle bakıldığında, Japon milliyetçiliği ve modernizmi için Japon bilim tarihinin veya Hint modernizmi için Hint bilim tarihinin fazla bir önemi olduğu söylenemez. Sadece Çin milliyetçiliğinde, Çin bilim tarihinin, daha doğrusu, Çin biliminin geçmişteki başarıları ve modern Avrupa bilim ve teknolojisine katkısının önemli bir yer tuttuğu görülür. Ancak, Çin'de de bilim ve Konfüçyanizm ilişkisi, İslâm dünyasındaki İslâm ve bilim ilişkisi kadar önemli bir düşünce tarihi konusu değildir. Müslüman toplumlar ile idealize edilmiş Batı toplumları arasındaki bilim seviyelerindeki farkın sebepleri, İslâm biliminin altın çağı ve gerilemesi meselesi, sadece bir ilmî araştırma meselesi olarak kalmamış, değişik ideolojik ve kültürel kimlikler arasında temel ayırt edici kriterlerden birini oluşturmuştur. Özellikle Türkiye'de bilim tarihi literatürü; hem resmî milliyetçi düşüncenin, hem de birbiriyle rekabet halindeki farklı kültürel kimlik kurgularının vazgeçilmez bir unsuru olagelmıştır. Osmanlı ve Türk modernleşme düşüncesindeki ideolojik tartışmalar için Osmanlı Müslümanlarının bilim ve teknoloji üretiminde niçin Avrupa-

* Bu makale daha önce İngilizce yayınlanan bir makalenin, yazar tarafından kısaltılarak yapılmış bir çevirisidir. Bkz. Cemil Aydın, "Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey" *Multicultural Science in the Ottoman Empire* içinde, Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis, Efthymios Nicolaidis (ed.), (Turnhout, Belgium: Brepols, 2003), s. 201-216.

** Dr., University of North Carolina-Charlotte, Tarih Bölümü.

lı toplumların gerisinde kaldıkları sorusuna verilen farklı cevaplar halen ehemmiyetini sürdürmektedir.

İslâm bilim tarihinin farklı reform ve modernlik tahayyüllerinin meşrulaştırılmasında hayatî öneme sahip olması, Türkiye'deki akademik bilim tarihi literatürünün gelişmesi ve zenginleşmesi için hem bir avantaj, hem de bir handikap olmuştur. Müslüman Osmanlı'nın Avrupa'ya kıyasla bilim ve teknolojide geri kalmasının "sebeplerini" ve "suçlularını" arama gündemi, Renan tartışmalarından itibaren İslâm dinî geleneği ile modern bilimin ilişkisi meselesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Böyle bir gündem, bilim ile dinî kültür ilişkisi hakkında geniş bir literatür oluşmasına yardımcı olmakla beraber, Osmanlı bilim tarihçiliği yazımında tartışmalar uzun bir süre daha çok, dinin bilim üzerindeki negatif tesirleri varsayımından öteye geçemediği için, meselenin metodolojik olarak zenginleşmesine ve gelişmesine mani olmuştur. Nitekim, Osmanlı bilim tarihçiliği sahasının iki önemli ismi Adnan Adıvar ile Aydın Sayılı, Osmanlı bilimini bir tür dinî düşüncenin gölgesinde boğulan geri bir gelenek olarak gördüklerinden, Osmanlı bilim tarihi ile ilgili pek çok araştırma sorusu sorulmamıştır. Bu iki ismin eserlerinde temsil edilen ve bu makalede *İslâm-negatif bilim tarihi yazımı* diye adlandıracağımız yaklaşımın alternatifi ise, daha çok Müslüman modernist düşünürlerce ileri sürülen ve İslâm ile bilimsel faaliyet arasında devamlı olumlu bir ilişki kuran *İslâm-pozitif bilim tarihi yazımı* olagelmıştır. Osmanlı bilim tarihi uzun bir süre bu kutuplaşmış iki farklı yaklaşım arasındaki rekabetin gölgesi altında kalarak, metodolojik olarak fazla ilerleme kaydedememiştir. Ancak son yirmi yıl içerisinde Osmanlı bilim tarihi ile İslâm kültürü ilişkisine yönelik sosyolojik araştırma yöntemleri, yalnızca Osmanlı bilim tarihi için değil bilim sosyolojisi açısından da önemli katkılarda bulunabilecek bir konuma gelmiştir.

Renan Tartışmaları ve Dinî Kültürü İslâm Bilim Tarihi'nin Temel Açıklayıcısı Olarak Gören İki Rakip Yaklaşımın Doğuşu

İslâm ve Bilim ilişkisine dair tartışmaların seyrinin Ernest Renan'ın 1883 yılında yaptığı bir konuşma ve ardından başlayan tartışmalar ile değiştiği bir gerçektir. Bu konuya girmeden, Ernest Renan'ın konuşmasından önce Osmanlı aydınlarının İslâm ve Osmanlı biliminin yükseliş ve çöküşünü nasıl değerlendirdiklerine kısaca değinmekte fayda vardır. Gerek Osmanlı padişahları ve gerekse reformist bürokratlar yaptıkları konuşmalarda ve yazılarında Osmanlı'nın Avrupa karşısındaki "medeniyet seviyesi" açısından geri kalışını daha çok harici ve sosyolojik sebeplerle açıklamayı tercih etmişlerdir. Müslüman çoğunluğa sahip bir toplumun ve devletin yöneticileri

olarak, Osmanlı elitleri ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca, atalarının Avrupa ile daha erkenden ve daha köklü irtibatlar kurarak, oradaki yeni fikir ve teknolojileri almaları durumunda, Osmanlı biliminin gerilemeyeceği ve dünyadaki konumlarının daha iyi olacağını düşünmüşlerdir. Ancak, bu gerçeği daha çok, Safvet Paşanın 1870 yılında Darülfünun'un açılışı sırasındaki konuşmasında kullandığı ifadesiyle “*birtakım mevâni' ve müşkilatın hayluleti cihetiyle*” gibi düşünce ve kültür ötesindeki sebeplere indirgemişlerdir.¹ Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Sami Efendi gibi erken dönem Tanzimat aydınları da Avrupa biliminin ilerlemesine veya Müslüman toplumlarda bilim ve teknoloji üretiminin zayıflığı konusuna işaret ederlerken sürekli sosyolojik ve politik etkenlere referansta bulunup, asla din, kültür ve zihniyetin bir gerilik veya ilerilik sebebi olabileceği üzerinde durmamışlardır.²

Osmanlı aydınları arasında bir bilim ve din çelişkisi meselesi 1880'li yıllarda ortaya çıksa da, Genç Osmanlılar neslinde Müslümanların, geçmiş tarihlerindeki altın çağları ve bilimdeki başarıyla övünme vurgusunun daha sistematik olarak yapılmaya başlandığı görülmektedir. Namık Kemal neslinde başlayan ve İslâm biliminin altın çağı ile geçmişteki başarılarına referansta bulunan bu eğilimin 1870'li yılların global fikrî ortamın kaynaklanan farklı kökleri bulunmaktadır. Birincisi, Avrupa-merkezli düşünceye daha fazla aşına olan Osmanlı aydınları, Aydınlanmacı tarih anlayışını benimsemekle beraber kâdim Yunan'dan başlayıp modern Avrupa'ya kadar uzanan tarih çizgisinde Müslüman toplumların konumunun ve katkılarının *marjinal* algılanışından hoşnutsuzluk duyarak, Avrupa-merkezli tarih anlayışına karşı bir tür Avrupa-İslâm merkezli bir dünya tarihi perspektifi geliştirme eğilimine girmişlerdir. Genç Osmanlı neslinin, daha fazla Avrupa düşüncesine aşinalığına, ve Avrupa'daki tarih anlayışından esinlenmelerine paralel olarak İslâm tarihi ve düşüncesi ile ilgilenmeleri bu anlamda çelişkili değildir. İkinci olarak ise, Avrupa'da popüler hale gelen, Avrupalı beyaz Hıristiyanların dünyanın diğer toplumlarına nazaran daha üstün olduğu anlayışına karşı Müslüman aydınların cevabı İslâm bilim tarihine ilgiyi arttırmışa benziyor. Zira o dönemin Avrupa ırkçılığı, beyaz ırkı, modern bilim ve teknolojiyi üreten bir ırk olduğu için üstün olarak görmekte ve göstermekte idi. Eğer Müslümanlar geçmişte bilim ve teknolojide büyük

1 *Takvîm-i Vekayi'*, sy. 1192, 20 Zilkade 1286, s. 2, sütun 1. Bu konuşmanın Latin harfleriyle baskısı için bkz.: Mehmet Kaplan, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, c. I, İstanbul, 1974, s. 146-147.

2 Sadık Rifat Paşa, “Avrupa Ahvaline Dair Risale”, *Müntehabat-i Âsâr* içerisinde, İstanbul, 1275, özellikle bkz.: s. 10-11; Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, İstanbul: Takvîm-i Vekayi' Matbaası, 1840, özellikle bkz. s. 35-39. Ziya Paşanın 1868 yılında yayımlanan ve Osmanlı'nın geriliği sebebini tartışan makalesinde de kültür, din ve zihniyetin bir gerilik sebebi olduğu belirtilmemiştir. Ziya Paşa, “Türkistan'ın Esbab-i Tedennisi”, *Hürriyet*, sy. 5, 7 Rebiülâhir 1285/27 Temmuz 1868.

başarılar göstermiş idiyeler, bu onların ırklarında ve zihniyetinde bir sorun olmadığını göstermekte, dolayısıyla medeniyet seviyelerini geliştirmek için sömürgeleştirilmesi gereken geri toplumlar kategorisinden çıkarmaktaydı. Nitekim, Michael Adas, Avrupa üstünlüğü ideolojileri ve emperyalizm ilişkisi üzerine yaptığı entelektüel tarih çalışmasında, Avrupalı aydınların Müslümanların geçmişteki bilim ve teknoloji üretmedeki başarılarına dayanarak, onları düşük bir ırk olarak göstermekte zorlandığını gözlemlemektedir.³ Bu yüzden Avrupa sömürgeciliğinin İslâm dünyasındaki entelektüel dayanağı ırkçılık değil, Oryantalizm olmuştur. Yine Namık Kemal'den Cemaleddin Afganî'ye uzanan yelpazede pek çok Müslüman modernist ıslahatçı, İslâm biliminin geçmişteki başarılarına ait tarihî hafızaya dayanarak, Müslüman modernleşmesinin istikbaldeki başarıları hakkında gayet iyimser bir gelecek tablosu çizebilmekte ve Avrupa sömürgeciliğini eleştirebilmekteydiler. Üstelik, Darwin'in kitabının yayınlanmasından sonra Avrupa'da ortaya çıkan bilim ve din çatışması fikri karşısında dahi Müslüman modernistler böyle bir çatışmanın Hıristiyanlık için doğru olsa da İslâm için geçerli olmayacağı kanaatini beslemekteydiler.

Bu arkaplanı takiben, Ernest Renan'ın 1883 yılının Mart ayında, Mısır'ın İngilizler tarafından ve Tunus'un Fransızlar tarafından işgalinden kısa bir müddet sonra, hassaten İslâm ve Bilim ilişkisine dair bir konuşma yapmasının temel sebebi, onun Müslüman modernizminin entelektüel vizyonuna ve bu vizyona paralel olarak gelişen anti-emperyalist söylemlerine bir cevap vermek istemesidir.⁴ Genç Osmanlılar neslinin Müslüman modernizminin İslâm ve Bilim arasında herhangi bir çelişki olma ihtimalini bile görmemeleri, böylece Müslümanların bilim üretme kriterine bağlı olarak düşük bir medeniyet ve kültür olduğu fikrini büyük bir kolaylıkla reddediyor olmalarının, 1882 yılında sonra Fransa'nın Cezayir'i ve İngilizlerin Mısır'ı işgalleri bağlamında düşünüldüğünde, siyasî ehemmiyeti daha iyi anlaşılacaktır. Zira, Avrupa-merkezli sömürgeci dünya düzeninin fikrî meşruiyeti Avrupa kültürünün üstünlüğüne ve onların diğer medeniyetler üzerindeki 'medenileştirme misyonu' idealine dayanmaktaydı. Müslüman dogmaları ve kültürü ile modern bilim bağdaşmaz, zaten İslâm medeniyetinin geçmişinde vuku bulan bilim faaliyetleri İslâm dini sayesinde değil, bilakis İslâm'a rağmen gelişmiştir, diyen Renan'ın tezleri, 1880'lerde daha da saldırgan bir ruh kazanan yeni emperyalist dünya düzeni ve bu düzeni meşrulaştırma aracı olan ırkçılık ve oryantlizmin manifesto metni gibidir.

3 Michael Adas, *Machines as the Measure of Man: Science, Technology and Ideologies of Western Dominance*, Ithaca: Cornell University Press, 1989, s. 11-12.

4 Ernest Renan, "İslâmlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar* içerisinde, Ankara: Sakarya Basımevi, 1946, 183-205.

Ernest Renan'ın "İslâm ve Bilim" başlıklı konuşmasında ileri sürdüğü İslâm dininin bilimin ilerlemesine engel olduğu tezine karşı Müslüman aydınların reddiyeleri, İslâm ve Osmanlı bilim tarihi ile ilgili yaklaşımları derinden etkilemiştir.⁵ Bu tartışmalar bağlamında üç önemli hususun altını çizmek gerekir. Birincisi, müslüman aydınların Renan'a reddiyelerinden önce, bizzat Ernest Renan'ın ilk konuşmasının, dönemin yaygın Müslüman modernist düşünürlerince beslenen ve İslâm medeniyetini evrensel modernitenin oluşumunda önemli basamak olarak gören fikirlerine bir tepki olduğudur. Her ne kadar daha sonra onlarca Müslüman aydın Renan'ın tezi ni eleştiren makale ve kitaplar kaleme aldysalar da, başlangıçta Ernest Renan, Cemaleddin Afganî gibi Müslüman modernistlerin fikirlerini tanıdıktan sonra konuşmasını yapma ihtiyacı hissetmiştir. İkincisi, Renan'ın konuşmasındaki İslâm dinî inançları ile modern bilim arasında ezeli ve ebedî bir çatışma olduğu tezinin, İslâm bilim tarihine ait bir yorum çerçevesinde sunulmuş olmasıdır. İslâm bilim tarihini, Müslüman dogmatizminin zorlu şartları altında, İslâm'a rağmen bilim yapabilmiş müstesna şahsiyetlerin ve faaliyetlerin tarihi olarak sunarken Renan'ın vurguladığı, genelde din ile bilim arasındaki çatışma, özelde de İslâm dini-Arap-Türk ırkı ile bilimsel ilerleme arasındaki zıtlık tezi, doğal olarak İslâm bilim tarihi meselesini, İslâm dünyasındaki milliyetçi ve sömürge karşıtı fikirler için üzerinde yorum yapılması elzem bir konu haline dönüştürmüştür. Üçüncüsü, ancak Renan reddiyeleri sonrasında Müslüman aydınlar bir toplumda bilimin ilerleme ve gerilemesini açıklarken, sosyal, ekonomik ve diğer haricî açıklamalardan ziyade, *zihniyet* ve *dinin* açıklayıcı rolü üzerinde yoğunlaşmaya başlamışlardır. Renan reddiyeleri, "İslâm terakkiye mani midir yoksa mürebbî midir?" sorusunu popülerleştirmiş, her ne kadar Müslümanların çoğunluğu İslâm dininin bilimin ilerlemesine olumlu katkı yaptığını vurgulasa da, bilimsel ilerleme ve dinî zihniyetin birbiriyle doğrudan alakalı olduğu fikri benimsenmiştir.⁶

Bu bağlamda, Ahmet Mithat Efendi'nin 1896 yılında John William Draper'e (1811-1882) ait *Din ve İlimin Çatışması* isimli eserini Osmanlıcaya çevirmesi özellikle dikkate şayan bir olaydır.⁷ Avrupa ve Amerika'daki Darwinizm tartışmalarına paralel olarak güçlenen materyalist ve Kilise'yi eleştiren

5 Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik bir Katkı," *Divân İlmî Araştırmalar*, sy. 2, İstanbul, 1996, s. 1-94.

6 Ernest Renan'a karşı yazılmış reddiyelere örnek olarak bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi: İslâmiyet ve Maarif*, Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962; Atullah Bayezidof, *İslâm ve Medeniyet*, Ankara: TDV Yayınları, 1993. Tüm reddiyelerin bibliyografya değerlendirmesi için bkz. Cündioğlu, a.g.m.

7 John William Draper, *History of the Conflict between Religion and Science*, Gregg International Publishers, England 1970 (kitabın ilk baskısı 1875 yılındadır). Osmanlıca çevirisi için bkz. *Nizâ'-ı İlm ve Din*, trc. ve önsöz: Ahmet Midhat, Dersaadet (İstanbul): Tercüman-i Hakikat Matbaası, 1313 (1896/1897).

ren bir aydınlanma tarihi tezini yansıtan Draper'in kitabındaki örnekler genellikle Avrupa bilimi ile Katolik Kilisesi ve Hıristiyanlık arasındaki çelişkiyi içermekteydi. 1890'lı yılların Osmanlı düşünce dünyasında böyle bir kitabın tercümesi bir taraftan Osmanlı aydınlarının global ölçekli Darwinizm ve din tartışmalarına olan ilgisini gösterirken, diğer taraftan misyonerler tarafından savunulan medeniyet seviyesi ve bilimdeki ilerleme ile Hıristiyanlık arasındaki ilişkiye dair karşıt görüşlerine de yardımcı olmaktaydı. Ahmet Mithat Efendinin Draper'in tercümesine yazdığı önsöz ve koyduğu şerhlerde bilim ve din çatışmasının Hıristiyan alemi için doğru olsa da, İslâm dini için geçerli olmadığını ve bilakis İslâm'ın modern bilim ve rasyonalite ile en uyumlu din olduğunu belirtmesi, güçlenen Müslüman modernizminin bilim tarihi tezini özetlemekteydi.

Abdülhak Adnan Adıvar:

Dinî Fanatizm Tarafından Boğulan Osmanlı Bilimi Potansiyeli

Osmanlı bilim tarihine dair ilk defa kapsamlı bir kitap hazırlayan kişi olan Abdülhak Adnan Adıvar, aynı zamanda İslâm dininin bilimin gelişmesi üzerinde olumsuz tesirlerde bulunduğu tezini en kapsamlı bir şekilde formüle eden ilk Müslüman müelliftir.⁸ Osmanlı devletinin yıkılış yıllarını yaşamış bir doktor olan Adıvar'ın 1930'larda Avrupa'daki sürgün yıllarında kaleme aldığı *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eseri, bir nevi onun Osmanlı'nın yıkılışının uzun dönem tarihî köklerini, bilim tarihi yoluyla açıklaması olacaktır. Osmanlı Müslüman kültürünün, klasik çağlarında baskın hale gelen dinî dogmatizm sebebiyle bilimin gelişmesine mani olduğu tezini işleyen Adıvar, bu sayede Osmanlı Devleti'nin çöküşünün uzun dönemli suçlusunu da göstermekteydi. Ona göre, Osmanlılar bilim ve teknoloji konusundaki zayıflıkları hususunda diğer Müslüman toplumlara göre daha da suçluydular; zira daha onaltıncı yüzyıldan itibaren sürekli Avrupa toplumları ile irtibat halinde olmalarına rağmen, Avrupa'daki bilimsel gelişmelere karşı ilgi dahi duymamışlardı.⁹ Örnek olarak, Osmanlılar kendi dinî kimliklerinden doğan üstünlük anlayışları ve Hıristiyan dünyasına yönelik meraksızlıkları nedeniyle, Avrupa'daki bilim devriminin farkına bile varmamışlardır. Adıvar'ın bu tezinden çok etkilenen Bernard Lewis, yıllar sonra kaleme aldığı ve "Müslümanların dinî kibirleri dolayısıyla Avrupa'nın il-

8 Abdülhak Adnan, *La science chez Turcs Ottomans*, Paris, 1939; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Bs., 1982.

9 Abdülhak Adnan Adıvar, "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", T. Cuyler Young (ed.), *Near Eastern Culture and Society: A Symposium on the Meeting of East and West* içerisinde, Princeton: Princeton University Press, 1951.

mini ve gücünü keşfetmekte çok geç kaldıklarını” iddia eden *Muslim Discovery of Europe* kitabını Adıvar’a ithaf edecektir.¹⁰ Adıvar, Osmanlı tarihi boyunca özgür düşünce ve bilimle ilgilenen, ayrıca Avrupa düşüncesiyle ilişkiye önem veren, Fatih Sultan Mehmet ve Kâtip Çelebi gibi bir dizi istisnaî şahsiyetten de bahseder. Ancak, Adıvar’ın çizdiği Osmanlı bilim tarihi hikayesi içerisinde bu istisnaî şahsiyetler, toplumlarındaki dinî ruh ve fanatizm karşı yenik düşen kişiler, bir anlamda kuralı doğrulayan istisnalardır.

Adıvar, Tanzimat dönemi Osmanlı aydınları için de aynı derecede katı eleştiriler öne sürmektedir. Ahmet Mithat Efendinin William Draper’in *Bilim ve Din Çatışması* adlı eserine yazdığı önsözde, İslâm ile modern bilim arasında hiç bir çatışma görmemesi fikrini eleştiren Adıvar şu yorumu yapmaktadır: “Bu tür olaylar, Tanzimat dönemindeki Türk aydınlarının çoğununun, modern hayatın teknik taraflarını alırken tüm antikleşmiş inançları ve aksamıyla beraber “Şark zihniyet ve kültürünü” korudukları sonucunu kuvvetlendirmektedir.”¹¹ Adıvar’ın bilimin gerilemesinin müsebbibi olarak suçladığı “Şark zihniyet ve kültürü” tezinin diğer şaşırtıcı bir tarafı, aynı geri ve fanatik zihniyeti, Cumhuriyet Türkiye’si’nin ilk otuz yılındaki laik ve pozitivist düşüncede de görmesidir. Ona göre Cumhuriyet döneminde Türk biliminin fazla gelişmemesinin sebebi de eski “Şark zihniyetinin” bu sefer yeni bir “pozitivist din” kılığında hayatini sürdürmesidir.¹²

Adıvar’ın bilim tarihi yazılarında kültür ve zihniyeti bir şeylerin suçlusu olarak sürekli öne çıkarması ve çok sık kullandığı *Şark zihniyeti, dogmatizm, fanatizm* gibi kavramları onun yaklaşımını Renan’inkine çok yaklaştırmaktadır. Eserleri boyunca Osmanlı’yı kendi geriliği için suçlayan Adıvar’ın kitapları, bir anlamda I. Dünya Savaşı sonrasında dünya siyaset sahnesinden silinen Osmanlı Devleti’nin, daha XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa bilimine ilgisizliği dolayısıyla çökmeye mahkum olduğu, bilimde gerileyen toplumların çöküşünün kaçınılmaz olduğu kanaatini vurgulamıştır.

Aydın Sayılı: Avrupa “Bilim Devrimi”nden Bihaber Osmanlı Bilim Tarihi

Adıvar’ın yer yer hayıfla bahsettiği Osmanlı-İslâm biliminin Avrupa’nın XVII. yüzyılda geçirdiği bilim devriminden bihaber oluşu, Aydın Sayılı’nın

10 Bernard Lewis, *Muslim Discovery of Europe*, New York: W. W. Norton, 1982.

11 Adıvar, “Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey”, s. 124.

12 Adıvar, a.g.m., s. 128: “Batı düşüncesinin, daha doğrusu Batı’nın pozitivistizminin hakiyeti Cumhuriyet döneminde öylesine şiddetli olmuştur ki, buna gerçek anlamda bir ‘düşünce’ demek çok zordur. Bilakis, bu düşünceye resmi ‘dinsizlik dogması’ demek daha doğru olacaktır. (...) Son yirmi beş yıl içerisinde Türk gençleri herhangi bir resmi dinî öğreti olmadan yetiştirilmişlerdir. Günümüzde bu ‘Yeni Düşünce’, eski günlerde İslâmî dogmanın sahip olduğu konumla aynı yere sahiptir.”

çalışmalarının en önemli sorusunu teşkil etmiştir. Harvard Üniversitesi'nde tamamladığı *İslâm Dünyası'nda Bilim ve Eğitim Kurumları* adlı çalışması ile Bilim Tarihi disiplini içinde, dünyadaki ilk doktora tezinin sahibi olan Aydın Sayılı, özellikle astronomi sahasında İslâm Dünyasının XVI. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa bilimi ile baş başa gittiğini; hatta Kopernik'in keşiflerinin gelişmesine katkıda bulunduğunu göstererek, İslâm bilim tarihi araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.¹³ Sayılı'nın İslâm biliminin XVI. yüzyıl sonuna kadar olan canlılığını fark etmesi onun "Bilim devrimi niçin İslâm dünyasında değil de Avrupa'da gerçekleşti" sorusunu formüle etmesine yol açacaktır.

Sayılı'nın Osmanlı bilim tarihi hakkındaki perspektifinin en önemli özelliği, XVII. yüzyıl Avrupa bilim devrimini dünya tarihinin dönüm noktası olarak görmesidir. 'Bilim Devrimi' merkezli bir dünya tarihi perspektifi ile Avrupa yükselişini ve diğer medeniyetlerin geri kalışını açıklayan literatürün kökenleri 1920'li yıllara gitse de, bu konuda Alexander Koyre, E. A. Burtt ve Herbert Butterfield tarafından yazılan eserler, Sayılı'nın doktora eğitimi sırasında hâlâ tartışılmakta idi.¹⁴ Örnek olarak, Herbert Butterfield "Bilim devrimi Hıristiyanlığın yükselişinden sonraki tüm gelişmelerden daha parlak bir olaydır ve hatta Rönesans ve Reform hareketleri, Bilim Devrimi ile kıyaslandıklarında adeta Orta Çağ Hıristiyanlığı içerisindeki iç çekişmeler mahiyetinde kalmaktadırlar" şeklindeki meşhur ifadesiyle XVII. yüzyıl Avrupa bilimindeki gelişmelere dünya tarihinin en önemli olayı olma özelliğini atfetmiştir. Butterfield gibi düşünen Sayılı, eğer Osmanlılar Viyana kapılarına gittiklerinde zaferle dönmüş olsalardı bile, bu durumun bilim devriminden bihaber Osmanlı Devleti'nin ve medeniyetinin çöküşünü engelleyemeyeceğini belirtmiştir. Zira Sayılı'ya göre, "Newton nihayet 1687 yılında, Osmanlılar'ın Viyana'yı kuşatmasından sadece dört yıl sonra, muhteşem eseri *Principia*'yı yayınlamıştı. Bu arada Osmanlı uleması bırakın bu büyük eserden ve ondan önce gelen Galileo ve Kepler'in usta eserle-

13 Aydın Sayılı'nın tez danışmanı George Sarton'dur. Bu tezin geliştirilmiş bir şekli daha sonra yayınlanmıştır: Aydın Sayılı, *Observatory in Islam*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.

14 E. A. Burtt, *The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science: A Historical and Critical Essay*, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1972. Bu kitabın ilk baskısı 1932 yılındadır. Koyre'nin bilim tarihi hakkındaki ilk eseri 1939 yılında yayımlanmıştır. Fikirlerinin bir özeti için bkz. Alexander Koyre, *Metaphysics and Measurement: Essays in Scientific Revolution*, M. Hoskin (ed.), Cambridge: Harvard University Press, 1968. H. Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1300-1800*, Londra: Bell, gözden geçirilmiş yeni baskı, 1957 (1. Bs.: 1949). Yakın zamanlarda Toby Huff ve Floris Cohen de Avrupa bilim devriminin Batı'nın yükselişinin sırrı olduğu tezini mukayeseli bilim tarihi çalışmalarıyla göstermeye çalışmışlardır. Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West*, Cambridge University Press, 1993; Floris Cohen, *The Scientific Revolution: A Historiographical Inquiry*, Chicago: University of Chicago Press, 1994.

rinden haberdar olmak, daha Kopernik'e gereken değeri vermiş bile değillerdi".¹⁵ Bu bilim tarihi merkezli tarih yorumu, Osmanlı Müslümanlarının niçin benzer bir bilim devrimi gerçekleştiremedikleri sorusunun ötesinde, niçin bu devrimden bihaber kaldıkları sorusu üzerinde yoğunlaşmış ve bir anlamda, Osmanlı ve İslâm dünyasının gerileme sebebini bu soruya verdikleri cevaplarla açıklamaya çalışmıştır.

Osmanlı ulemasının nasıl olup da Avrupa'daki bilimsel gelişmelerle hiç ilgilenmediği sorusuna Aydın Sayılı'nın verdiği cevap, ilk astronomi tarihi eserinde daha çok sosyolojik ve haricî faktörlere yaslanırsa da, daha sonraları din ve inançların rolünü önemseyen kültürel bir açıklamaya dayanmıştır. Sayılı, İslâm medeniyetinde "inanç/din" ve "bilim" arasında temel bir uzlaşmanın gerçekleşemediğini, bu yüzden bilimsel faaliyetlerin dinamizminde bir azalma olduğunu; neticede de modern bilim için gerekli sıçramanın oluşmadığını ileri sürmektedir. Sayılı'yı sosyolojik bağlam yerine din ve inanç merkezli kültürel bir açıklama modeline iten diğer sebepler arasında, onun kültürel ve fikrî temele dayalı bir açıklamayı, sosyal, politik ve ekonomik amillere nazaran daha kolay irdelenebilir bulması gelmektedir. Dahası, Orta Çağ toplumlarını temelde teokratik olarak görmekte ve bu toplumları anlamak için gerek Hıristiyanlık ve gerek Müslümanlık olsun dinin gücünü dikkate almak gerektiğini düşünen sayılı bu dönemde din ile serbest düşünce arasında bilim lehine bir sentez bulan toplumların bilimsel ilerleme kaydettiği varsayımına inanmaktadır.¹⁶

Yazılarındaki bilim ve din çatışmasının önemine dair vurgulara rağmen, Sayılı, Osmanlı düşüncesi içerisinde dinî fikir ile bilimin çatıştığına dair örnekler vermemiştir. Üzerinde durduğu tek örnek, matbaanın Osmanlı'ya geç girişi ve Osmanlı otoritelerinin ilk kurulan matbaada dinî eserlerin basımına izin vermemeleridir.¹⁷ Ancak, aynı eserin başka bir yerinde, Lale Devrinin sonundaki isyan sırasında isyancıların matbaaya zarar vermediklerini, bunun matbaanın dinî otoriteler tarafından müsaade almış bir yenilik olmasından kaynaklanabileceğini yazmaktadır.¹⁸ Gerçekten de tarihî kaynaklarda matbaalarda bilim kitabı basılmasına yönelik bir kı-

¹⁵ Aydın Sayılı, "The Place of Science in the Turkish Movement of Westernization", *Erdem* I/1, January 1985. Ankara, s. 26.

¹⁶ Aydın Sayılı, *Observatory in Islam*, s. 410-412. Sayılı geleneğine mensup A.Ü. DTCF Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapan Prof. Dr. Remzi Demir'in bir çalışmasında Sayılı'nın görüşünün tersine Osmanlı'da dolayısıyla İslâm'da din/inanç ile bilim arasında uygun bir uzaklık temin edilemediğinden bilimin gerilediği ve bilimsel devrimin gerçekleşemediği ileri sürülmüştür. Ancak şimdilik, bu tez üzerinde, tez sahibi dışında, yeterli bir tartışma vuku bulmamıştır. Bkz. Remzi Demir, *Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Ankara, 2001.

¹⁷ Sayılı, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁸ Sayılı, *a.g.e.*, s. 39.

sıtlama müşahede edilmediği gibi, matbaayı hedef alan herhangi bir tepki hareketi de görülmemektedir.

Adivar ile Sayılı'nın, her ikisinin de vurguladığı İslâm kültürünün ve dinî dogmalarına sadık ulemanın Osmanlı biliminin gelişimine negatif etki yaptığı tezi, Cumhuriyet döneminin resmî ideolojisiyle büyük ölçüde örtüşmekte idi. Bu açıdan, üniversiteler kanalıyla modern Türk aydınları arasında halen en çok kabul gören bir anlayışa, Osmanlı dönemiyle ilgili roman ve sinema eserlerinde dahi sıkça rastlanmaktadır. Örneğin *İstanbul Kanatlarının Altında* isimli filmde, bilime ilgi duyan "ilerici" Osmanlı karakterlerinin neredeyse tamamı dinî hassasiyetleri düşük kişiler olarak gösterilirken, dindar Osmanlıların bilime karşı engel teşkil ettiği sahneler hem resmî ideolojinin, hem de akademik bilim tarihi çalışmalarının popüler seviyedeki temalarını yansıtmaktadır.

İslâm-Pozitif Bilim Tarihi Yazımı: Bilimin Dostu ve Mürebbîsi Olarak İslâm

İslâm'ı bilimin gelişmesine engel bir saik olarak gören tarih yaklaşımı, resmî ideoloji ile ilişkisine rağmen, hiçbir zaman Türkiye'deki tek ve hatta hakim yaklaşım olamadı. Namık Kemal neslinden itibaren, özellikle Osmanlı aydınlarının Avrupa-merkezci düşünce ve Oryantalizme karşı geliştirdikleri cevaplar çerçevesinde, İslâm'ı bilimin dostu ve destekçisi olarak gören yaklaşım daima güçlü olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmî, Mehmet Akif Ersoy ve Said Nursî gibi İslâmcı düşünürler, bir yandan modern bilimin üstünlüğünü ve evrenselliğini tasdik ederken, öte yandan idealize edilmiş bir İslâm dini ile bu bilimin sürekli bağdaştığını ve ancak gerçek İslâm'dan uzaklaşılması neticesinde Müslümanların bilimsel faaliyetlerde gerilediğini öne sürmüşlerdir. Özellikle modern Müslüman düşünürler, çağdaş Batı bilimini, kökleri İslâm biliminde yatan, ancak Müslümanların ihmalleri sonucunda Avrupa'da yer edininip, oradaki bilim devrimi ve Aydınlanma hareketi ile mükemmelleştikten sonra tekrar İslâm dünyasına geri dönen evrensel bir faaliyet olarak gördükleri gibi, İslâm dinî inancı ile bilimsel gerçeklerin tamamen uyduğunu ve bizzat İslâmî öğretinin Müslümanları bilime teşvik ettiğini pek çok kez vurgulamışlardır. Renan tartışmalarında görüldüğü gibi Avrupa'nın sömürgeci ideolojisi olarak Oryantalizmin muhtevasına tepkiler barındıran bu tez yaygınlaşmakla kalmamış, İslâm'ın evrensel medeniyete katkıları, Kur'an'da bilim mucizeleri veya İslâm'ın bilim tarafından teyidi sahalarında onlarca eser yazılmasına vesile olmuştur.¹⁹

19 İbrahim Kalın, "Three Views of Science in the Islamic World", Ted Peters, M. Iqbal ve S. N. Haq (ed.), *God, Life and the Cosmos: Christian and Islamic Perspectives* içerisinde, Forthcoming: Ashgate Publishing Ltd., 2002.

İslâm'ı modern bilimin dostu olarak gören bu tarihî yaklaşım, İslâm tarihi boyunca dinî hassasiyeti yüksek olan bilim adamlarından örnekler vererek, özellikle İslâm medeniyetinin altın çağı olarak gösterilen IX. ve XIII. yüzyıllar arası dönemin tarihi üzerinde durmuştur. Adivar ve Sayılı gibi tarihçiler genelde İslâm biliminin çöküşü ve Osmanlı biliminin Avrupa'ya kıyasla başarısızlığı üzerine dururken, İslâm-pozitif bilim tarihi yazımı daha çok İslâm biliminin yükseliş dönemi üzerinde durup, gerileme sebeplerini askerî yenilgiler, dış saikler ve en nihayetinde dinden uzaklaşma olarak göstermişlerdir. İslâm-negatif ve İslâm-pozitif yaklaşımların her ikisi de İslâm biliminin XVII. yüzyıldan sonra gerilediği ve başarısız olduğu kanaatinde hemfikir olduğu gibi bilim ile dinî inanç arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu konusunda da ortak yaklaşıma sahiptirler. Sadece, Müslümanlar arasında, bilimin gerilemesi açıklanırken İslâm inançlarına atfedilen rolün mahiyeti konusunda, yani klasik tabiriyle *mani* mi yoksa *müreb-bî* mi olduğu hususunda, ihtilaf mevcuttu.

Türkiye'de biliminin gelişmesi için İslâm dinini pozitif bir etken olarak gösteren bilim tarihi yaklaşımının en gelişmiş ifadeleri, Seyyid Hüseyin Nasr'ın Türkçe tercüme vesilesiyle yaygınlaşmıştır.²⁰ Hüseyin Nasr, Harvard Üniversitesi Bilim Tarihi bölümünün ilk mezunlarından olup, Sayılı ile benzer bir bilim tarihi eğitimi almıştır. Onun geliştirdiği İslâm bilim anlayışı, hem Sayılı'nın yaklaşımından ve hem de Türkiye'deki yaygın Müslüman modernist fikirlerden önemli ölçüde farklıdır. Nasr, Batı'daki bilim devrimini, evrensel bilim içerisinde bir dönüm noktası olarak değil, kadim bilim geleneğinden aslı bir sapma şeklinde yorumladığı için, İslâm biliminde Avrupa'daki gibi bir bilim devrimi olmayışını bir kayıp olarak değil, bilakis tarihî bir kazanç olarak görmektedir. Adivar [her ne kadar temel eserlerini daha önce yazmışsa da] ve Sayılı eserlerinde Hiroşima ve Nagazaki'de kullanılan atom bombası ve küresel bir tehdit oluşturabilecek çevre kirliliği krizi ile modern bilim ve teknoloji arasındaki ilişki hakkında herhangi bir tartışmaya girmezken, Nasr'a göre bunlar modern bilimin metafizik ve epistemolojik hatalarının birer göstergesidir. İslâm bilim geleneğini, modern bilim geleneğinin ahlâk krizine karşı bir alternatif olarak kabul eden Nasr, İslâm'ın ilk dönemlerdeki bilimsel faaliyet canlılığını, İslâm inançlarının pozitif bir tesiri olarak görmüştür.²¹

Nasr'ın Adivar ile Sayılı'dan farklı yönleri, onu Türkiye'deki yaygın Müslüman modernist anlayıştan da uzak tutmuştur. Eğer modern bilim, içeri-

20 Örnek olarak bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, trc.: İlhan Kutlu-er, İstanbul: İnsan Yayınları, 1983.

21 İbrahim Kalın, "The Sacred versus the Secular: Nasr on Science", Lewis Edwin Hahn, R. Auxier ve L. Stone (ed.), *The Philosophy of Seyyed Hossein Nasr*, Chicago: Open Court, 2001, s. 445-468.

sinde metafizik ve ahlâkî zaaf lar barındırıyor sa, XIX yüzyılın son çeyreğ in den itibaren Müslümanların kendi inanç larının modern bilimle uyumlu olduğunu ispatlama ç abaları da anlamını yitirecektir. Özellikle modern bilim tabusuna yönelik güçlü eleştirilerin tesiriyle, Nasr'ın eserlerinin neredeyse tamamı Türkçeye kazandırılmış, hem resmî pozitivist bilimci anlayış a dayalı bilim tarihi yazımının hem de yaygın bilimci Müslüman modernist söylemin sorgulanmasına vesile olmuştur. Ancak, Nasr'ın eserlerinde, tezlerinin doğ ası gereğ i, Osmanlı bilim tarihi fazla bir yer tutmadığı gibi, Osmanlı biliminin tarihî serüveni ve "gerilemesi" konusu da cevapsız bırakılmış tır. Dahası, Nasr'ın eserlerinin tamamında, bilimsel faaliyetlerin ilerleme, geliş me ve gerilemesi hâlâ "inanç" ve "zihniyet" merkezli bir metodoloji ile açıklanmıştır.

İ.Ü. Bilim Tarihi Bölümü:

Osmanlı Bilimi'ni Sosyolojik Değ erlendirme Ç abası

1980'li yılların ortalarından itibaren, Ekmeleddin İhsanoğ lu'nun giriş i miyle kurulan İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Kürsüsü (daha sonra Bölüm; akabinde de kapatılarak Anabilimdalı olmuştur) ve İslâm Konferansı Teş kilatı İslâm Kültür Sanat Tarih Araştırma Merkezi'nde (IRCICA) yoğunlaş an bir dizi çalış ma ile daha önceki dinî kültür merkezli bilim tarihi metodolojisinden uzaklaş an eserler ve sonuç lar ortaya çı kmıştır. Her iki merkezde araştırma projeleri baş langıç ta Osmanlı dönemine ait bilimsel yazmaların ve faaliyetlerin daha ayrıntılı bir dökümü gayesiyle baş lassa da, İslâm dinini, Osmanlı biliminin gerilemesinin ana saiki olarak gören yaklaşımın eleştirisi ve revizyonu projesine dönüş müştür.²² 1980'li yıllara kadar, Osmanlı bilimi yenik ve değ ersiz bir bilim geleneğ i olarak görüldüğü için, bilim adamları ve faaliyetleri hususunda yeterince çalış ma yapılmamış idi. Bu sahadaki bibliyografik çalış malar, henüz çoğ u incelenmemiş yüzlerce yazma eserin varlığını ortaya çıkarmıştır. Örnek olarak, uzun dönemli bir grup çalış masının ürünü olan Osmanlı matematiğ i, astronomisi, coğ rafyası, müziğ i ve askerî teknolojisi saharalarına ait eserlerin bibliyografik kataloglarının içeriğ i, Osmanlı biliminin durağanlığı ve geriliğ i hakkında ş üpheler oluşturacak mahiyettedir.²³

22 Feza Günergün (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995.

23 *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi I-II*, İstanbul, 1997; *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi I-II*, İstanbul, 1999; *Osmanlı Coğ rafya Literatürü Tarihi I-II*, İstanbul, 2000; *Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi*, İstanbul, 2003; *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi I-II*, İstanbul, 2004.

Öte yandan başta Ekmeleddin İhsanoğlu olmak üzere, değişik dönemlerde İstanbul Üniversitesi'nde veya IRCICA'daki bilim tarihi çalışmalarının içerisinde yer almış olan Ramazan Şeşen, Feza Günergun, Cevat İzgi, Mustafa Kaçar, İhsan Fazlıoğlu (1996'ya kadar) ve Salim Aydüz gibi pek çok araştırmacının Osmanlı bilimi üzerine kaleme aldıkları makale ve kitaplarında, İslâm-negatif bilim tarihi açıklamaları tenkit edilmiştir. İhsanoğlu'na göre, Avrupa ile mukayese edilmediği durumda, Osmanlı biliminde nisbî bir gerilemeden söz edilemez üstelik Osmanlı uleması Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerden fazla gecikmeden haberdar olabilmıştır. Hatta Osmanlılar XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa ile olan yakın münasebetleri dolayısıyla orada gördükleri pek çok teknolojik yeniliği ve bilimsel fikri almaktan çekinmemişlerdir. Daha da önemlisi, gerek XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, gerek XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunda herhangi bir din-bilim çelişkisi yaşanmamıştır. Örnek olarak Kopernik astronomisinin Osmanlı'ya transferinde Müslüman bilim adamları yeni teoriyi değişik yönlerden değerlendirirken, ortaya din sorunu gelmemiş ve Kopernik'in görüşü tartışıldıktan sonra kabul görmüştür. Kısacası, Osmanlı ulemasının Avrupa bilim ve teknolojisine yönelik tavrı seçici, pragmatist ve fonksiyonel olsa da genelde pozitifdir.²⁴

Osmanlıların Avrupa'daki pek çok yeniliği takip etmesine rağmen bilim üretiminde geri kalışı, eğitim kurumları ve mali desteğin yetersizliğinde aranabilir. Bu da Osmanlıların bilime yönelik pragmatist ve fonksiyonel yaklaşımına bağlanabilir. XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan din-bilim tartışması ise sosyolojik sebeplere bağlıdır ve yeni kurulan Avrupa tipi Osmanlı okulları ile medrese mezunları arasındaki çekişmeden kaynaklanmıştır. Tüm bu değişik revizyonist tezleri ileri sürerken İstanbul Bilim Tarihi Okulu, bir yandan da niçin Osmanlı bilim tarihiyle ilgili olarak genelde İslâm dininin rolü hakkında iki zıt fikir ileri süren kutuplaşmış bir tarih yazımının mevcut olduğu sorusuyla karşılaşmış; bu soruya cevap vermek de Osmanlı bilim ve eğitim kurumlarının tarihinin tarih-yazımı üzerine eğilmiştir. Örnek olarak, Osmanlı medreseleri tarihi ile ilgili olarak, Cevat İzgi'nin yakın zamanlarda yayımlanan çalışmasına kadar,²⁵ bu kurumlarda bilim ve yaratıcı düşünce olmadığına ve gerilediğine ya da İslâmî ilimlerin eğitimi için kurulan medreselerde tabiat bilimlerinin okutulduğuna dair iki çelişik kanaat hakimdi.

24 Örnek olarak bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sy. 29-30, Bahar-Yaz 1985; a.m.f., "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Bellekten*, c. XVI, sy. 217, Aralık 1992, s. 728-780.

25 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim I-II*, İstanbul: İz Yayınları, 1997.

Bu kanaatlerin, Osmanlı'nın son dönemlerindeki medrese ıslahı için yürütülen tartışmalardaki politik çekişmeler ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki reformların ideolojisinden kaynaklandığı gösterilmiştir. Bir grup, Osmanlı medreselerinin bir bilim kurumu olduğunu ve modern bilim eğitiminin gereklerine uyabileceği için ıslah edilerek sürdürülmesi gerektiğini iddia ederken, diğer bir grup da medreselerin eskimiş ve çökmüş bir eğitim kurumu olarak modern bilim eğitimi ihtiyacını karşılayamayacağını iddia etmekteydi. Bu politik tartışmaların tevarüs edilmesi neticesinde Türkiye'deki medrese tarihi yazımında, özellikle de medreselerdeki bilim eğitimi hususunda benzer bir kutuplaşma görülmektedir.²⁶

Yeni bir Araştırma Gündemine Doğru

Ernest Renan'ın başlattığı tartışmadan yaklaşık bir asır sonra, bu tartışmanın mirasını devralarak Cumhuriyet döneminin Osmanlı'ya küskün aydınlarının veya resmî pozitivist ideolojiye muhalefet eden grupların çizdiği "İslâm terakkiye mani veya mürebbîdir" yaklaşımları düzeltilerek, yeni bir Osmanlı bilim tarihi gündemi çizilebilir mi? Osmanlı biliminin sosyal tarihine olan ilgi, Türkiye'de böyle bir gündemin şimdiden oluşmaya başladığını göstermektedir. İstanbul Okulu'nun sosyolojik bir gözle Osmanlı bilim tarihini yeniden gözden geçirme çabaları, özellikle 1990'lı yıllarda resmî tarih ideolojisinin sorgulanmasının yayılması ve akademik tarihçiliğin tesirine paralel olarak, geleneksel İslâm-negatif bilim tarihi perspektifine sahip çevrelerde de kabul görmeye başlayacaktır. Türkiye'de bu sahada yakın zamanlarda yapılan çalışmalar, keskin yaklaşımların tarihsel gerçeğe uymadığı ve yeniden gözden geçirilmesi gereğine olan ilginin bir örneğidir.²⁷

Benzer bir metodolojik yaklaşım değişikliği, adeta İslâm dinî geleneğini modern bilimin dostu ve hizmetkârı olarak görmek isteyenler için de önemlidir. XIX. yüzyıl sonunda, sömürgecilik, oryantalizm ve misyonerlik üçlü ittifakının ortaya koyduğu İslâm medeniyetine dair tezlere karşı verilen cevaplar çerçevesinde doğan bu tez, cevap verilen fikirlerin ve dönemin siyasî güç ilişkilerinin izlerini taşıdığı için genelde apolojetik bir ruh hali taşımaktaydı. İsmet Özel'in 1979 yılında yayınlanan *Üç Mesele: Teknik, Medeniyet ve Yabancılaşma* adlı eserinde, "medeniyet ve bilimi, dinin üzerinde kıstas olarak tutmak" diye eleştirdiği bu yaklaşımın zayıflayıp aşılmasında modern bilimin kendisinin güçlü bir tenkide tabi tutulup, büyüünün yıkıl-

26 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965): Keşif ve Tasarlama Dönemi", *Belleter*, c. LXI, sy. 240, Ağustos 2000, s. 545-591.

27 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul: İletişim Yay., 1996.

masının büyük bir tesiri olmuştur.²⁸ Öte yandan sosyolojik bir yaklaşım, İslâm dininin öğretilerinin, İslâm'ın ilk beş yüz yıllık döneminde muazzam bir bilimsel ve fikrî canlanmanın ana saiki olduğu tezine sahip modernist Müslüman görüşünü de sorgulamalıdır. Eğer İslâm dini, Müslüman toplumlarda bilimsel faaliyetlerin zayıflığının ana sebebi değilse, niçin İslâm medeniyetinin altın çağındaki başarılarının ana sebebi olarak görülsün?

Osmanlı bilim tarihi çalışmalarının geleceğini belirleyecek yeni sosyal tarih yaklaşımı, içerisinde dinî değerleri de barındıran fakat tamamen dine indirgenemeyecek olan kültürün, bilim faaliyetleri ile tamamen alâkasız olduğu anlamına gelmeyecektir. Zaten yeni bilim tarihi çalışmalarının ana gündemlerinden bir tanesi, kültürün ve dinî düşüncelerin, değişik entelektüel faaliyetlere tesir eden değerler içerdiğinden, bilim adamlarının faaliyetleri üzerindeki etkilerinin de belirlenmesi olmalıdır. Ancak, daha önceki indirgemeci ve aşırı genellemeci tezlerde görüldüğü gibi Osmanlı kültürü monolitik ve tam olarak tanımlanmamış bir İslâm dini inancıyla sınırlı tutulmamalıdır. İslâm dininin Osmanlı kültürü üzerindeki tesiri tartışılmaz. Fakat, hangi İslâm anlayışının, ne zaman ve hangi koşullar altında bilimsel faaliyeti etkilediği, aynı faaliyetlere tesir eden diğer amillerle nasıl bir etkileşim gösterdiği, dinî değerlerin sosyal ve politik anlamının ne olduğu soruları sorulmadan içeriği tanımlanmamış bir İslâm kategorisini bağımsız bir açıklayıcı etken olarak görmek doğru olmayacaktır. Örnek olarak, İslâm-negatif tarih yazımında XVI. yüzyılda İstanbul Rasathanesi'nde çok ileri seviyede astronomik çalışmalar yapan Takiyüddin Rasıd veya Katib Çelebi övülmekte ve onların çabalarının fanatik bir dinî çoğunluk tarafından söndürüldüğü ima edilmektedir. Oysa kendileri de o dönemin Müslüman eğitiminden geçen, İslâm kültürüne mensup bu iki bilim adamının çalışmalarında İslâm kültürünün tesirine bakılmadığı gibi, onlara kimin ne maksatla muhalefet ettiği ve bu muhalefette dinî referansların nasıl kullanıldığı da henüz açıklığı kavuşmuş değildir.

Osmanlı bilimine ilişkin, İslâm-pozitif ve İslâm-negatif tarih yazımını aşan yeni sosyolojik bakış açısının sosyal bilim literatürüne de iki büyük katkısı olacaktır: Osmanlı'nın çöküşünün suçunu bilim tarihinde arama sevdasından vazgeçildiği vakit, özellikle XVIII. yüzyıl sonrası Osmanlı biliminin Avrupa bilim geleneği ile yüzleşmesi esnasındaki etkileşim ve gelişmeler, hem bilim ve kültür ilişkisinin metodolojik boyutunu, hem de bilimin kültürler üstü evrensel karakteri ile değişik kültürel gelenekler arasındaki münasebetin mahiyetini daha iyi anlamamıza yardım edecektir.

²⁸ İsmet Özel, *Üç Mesele*, İstanbul: Şule Yay., 1998; Ayrıca bkz. İlhan Kutluer, *Modern Bilimin Arkaplanı*, İstanbul: İnsan Yay., 1985.

***The Nexus of Mentality, Religion and Science in
the Turkish Historiography of Science:
The Ottoman Case***

Cemil AYDIN

Abstract

This article stresses that from the late 19th century onwards, interpretations of the history of Islamic science gained tremendous political and ideological significance in Muslim reform politics and historical consciousness. The extraordinary importance of the history of Ottoman science for the legitimacy of competing visions of reform and modernity became both a blessing and a disadvantage for the historiography on Ottoman-Islamic science. The paper argues that, since the global discussions caused by Ernest Renan's "Islam and Science" speech in 1883, a grand question of "what to blame" for Muslim world's inferior position in relation to the West, as well as for the "decline" of Ottoman power in comparison to Europe led to a very essentialized and polarized debate about the relationship between Islamic faith and modern science. In fact, the ideological context of the Republican Era and the culturalist assumption about the relationship between Islamic faith and scientific activity precluded a contextualized, nuanced history of the Islamic-Ottoman science. Even the first two leading historians of science in Turkey, namely Adnan Adıvar and Aydın Sayılı, restricted their research agenda and conclusions to the formula of Islamic faith's relationship with the modern science. However, a recent turn away from the culturalist explanations towards a sociological agenda could now turn the negative legacy of the over-discussed theme of religion and science into an advantage. New historiography will offer not only new methodologies to explore the question of cultural diversity and the trans-cultural history of modern science, but also ways to overcome the ideological polarization in Turkish intellectual life around the issues of modernity and Islamic tradition.